

BİBLİYOGRAFYA :

Âşık Çelebi, *Meşârîü's-şuarâ*, vr. 201^b-202^a; Latîfî, *Tezkire*, s. 268; Kinalızâde, *Tezkire*, II, 768-769; Beyânî, *Tezkire*, IÜ Ktp., TY, nr. 2568, vr. 68^a; Riyâzî, *Riyâzü's-şuarâ*, IÜ Ktp., TY, nr. 761, vr. 107^{a-b}; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 347; *Sicill-i Osmânî*, IV, 25; Mustafa İzzet, *Şehr-engizler* (mezuniyet tezi, 1936), IÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Ktp., Tez, nr. 76, s. 56-59; Nesrin, *Fakîrî'nin Risâle-i Ta'rifât'ının Edison Kitiği* (mezuniyet tezi, 1939), IÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Ktp., Tez, nr. 41; İsmail Uluçgür, *Fakîrî ve Risâle-i Ta'rifât'ı* (mezuniyet tezi, 1947), IÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Ktp., Tez, nr. 220; Âgâh Sırrı Levend, *Türk Edebiyatında Şehr-engizler ve Şehr-engizlerde İstanbul*, İstanbul 1958, s. 31-33, 97-101; Kâşif Yılmaz, *Fakîrî, Şehr-engiz-i Fakîrî, Risâle-i Ta'rifât* (yüksek lisans tezi), Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü; H. Sohrweide, *Türkische Handschriften*, Wiesbaden 1981, Band XIII, 5, nr. 283; Haluk İpekten v.dğr., *Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, Ankara 1988, s. 126; Köprülüzade Mehmed Fuad, "Meddahlar-Türklerde Halk Hikâyeciliği Tarihine Âid Bazı Maddeler", *TM*, I (1925), s. 1-45; Gülçin Ambros (Vienna), "The Letâ'if of Faqîrî, Ottoman poet of the 16 th century", *WZKM*, LXXX (1990), s. 59-78; *Kâmûsü'l-a'lâm*, V, 3417; Fahir İz, "Fakîrî", *El²* (İng.), II, 758; "Fakîrî", *TDEA*, III, 151.

KÂŞIF YILMAZ

FAKİRULLAH

(فَكِيرُ اللَّهِ)

(ö. 1147/1734)

Erzurumlu
İbrâhim Hakkı'nın müşşidi.

5 Receb 1067 (19 Nisan 1657) tarihinde Siirt'in Tillo köyünde (Aydınlar ilçesi) doğdu. Asıl adı İsmâil'dir. Hayatı hakkındaki bilgiler Erzurumlu İbrâhim Hakkı'nın *Mârifetnâme*'sine dayanmaktadır. Hz. Peygamber'in amcası Abbas'ın soyundan geldiği söylenen dedesi Abdülcemal ve babası Kasım Tillo'da müderrislik yapmışlardır. İsmâil'in eğitimiyle bizzat babası meşgul oldu. Yirmi dört yaşına geldiğinde tahsilini tamamlayarak medresede ders vermeye başladı. Babası vefat edince de Tillo'daki caminin imam ve hatibi oldu. İbrâhim Hakkı onun genellikle Arapça konuştuğunu söyler.

Dinin emirlerini büyük bir hassasiyetle yerine getiren, kendi işini bizzat yapmaktan, tarlada çalışarak el emeğiyle geçinmekten hoşlanan Fakîrullah'ın kırk yaşında iken geçirdiği ruhî değişim onun manevî hayata daha çok yönelmesine sebep oldu. Hacdân döndükten sonra bir gece yatsı namazı için camiye giderken bir kör kuyuya düştü ve burada mazhar olduğu mânevî haller sonucunda

sekiz yıl süren bir vecd ve istiğrak dönemi yaşadı. Çevresinde toplanan müridlerinin başında Erzurumlu İbrâhim Hakkı'nın babası Molla Osman Hüsnü ile Molla Muhammed gelir. İbrâhim Hakkı küçük yaşta babasıyla birlikte onun sohbetlerine katılmış, faziletlerini ve dinî hayatını yakından görerek etkisi altında kalmıştır.

Mârifetnâme'de onun Fakîrullah unvanını alma sebebi ve hangi tarıkata mensup olduğu hususunda bilgi yoktur. İbrâhim Hakkı dolayısıyla bu konu üzerinde duranlar Fakîrullah'ın Nakşibendî veya Kâdirî-Nakşibendî olabileceğini belirtmişlerdir. *Mârifetnâme*'de Nakşibendîliğe özel bir bölüm ayrılmış bulunması onun Nakşibendî olması ihtimalini güçlendirir. Ayrıca bu eserde Üveysî olduğu, doğrudan Hz. Peygamber'in ruhaniyetinden faydalandığı da anlatılır.

Hayatının son yıllarında zamanını daha çok müridi ve halifesi İbrâhim Hakkı ile sohbet ederek geçiren Fakîrullah'ın şöhreti her tarafa yayıldığından birçok devlet adamı kendisini ziyarete geliyor veya ona mektup gönderiyordu. Hatta bazı sosyal ve siyasî meselelerin çözümü için yardım ve himmeti isteniyordu. İbrâhim Hakkı, "müşşid-i kâmil" olarak nitelediği şeyhinin mütevazî yaşayışı ve ahlâkı hakkında ayrıntılı bilgi verir.

Uzun murakabe halleriyle tanınan Fakîrullah 1147 (1734) yılında tekrar istiğrak haline girdi. Bir cuma akşamı kendine gelince aile fertlerini ve müridlerini toplayarak vasiyette bulundu ve ardından vefat etti. Cenaze namazı büyük oğlu Abdülkadir tarafından kılınıldı. Defnedildiği yere yapılan türbeye güneş ışınları, 21 Mart ve 23 Eylül günleri 40 × 40 santimlik bir pencereden girip kubbesinde bulunan bir prizmadan geçerek sandukanın baş tarafını aydınlatıyordu. Ancak bu sistem günümüzde bozulmuş durumdadır. Tillo'da daha sonra İbrâhim Hakkı tarafından yaptırılan dergâhta pek çok kimse eğitim gördü, birçok talebe tahsil yaptı. Fakîrullah'ın türbesi inşa edildiği tarihten itibaren özellikle bölge halkı tarafından sürekli ziyaret edilmiştir ve günümüzde de bu özelliğini korumaktadır. Şeyhin şahsî eşyaları zamanımıza kadar muhafaza edilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbrâhim Hakkı Erzurumî, *Mârifetnâme*, Kahire 1255/1839, s. 504, 520; Hüseyin Vassâf, *Seftne*, II, 152; *İslâm Âlimleri Ansiklopedisi*, İstanbul, ts., XVI, 318; *Evlîyalar Ansiklopedisi*, İstanbul 1992, VI, 129-144.

HAYRANİ ALTINTAŞ

FAKR

(الفقر)

İnsanın zorunlu ihtiyaçlarını karşılayacak imkânlardan yoksun olması veya kendisini her zaman Allah'a muhtaç bilmesi anlamında tasavvuf terimi.

Fakr kelimesi Kur'an-ı Kerim'de bir âyette (el-Bakara 2/268), **fakîr** ve bunun çoğulu olan **fukarâ** da on iki âyette geçer (meselâ bk. Âl-i İmrân 3/181; en-Nisâ 4/6; et-Tevbe 9/60). Fakîr ile yakın anlamda kullanılan **miskîn** ve çoğulu **mesâkîn** ile **bâis** ve **mahrûm** gibi kelimeler de çeşitli âyetlerde geçmektedir. Hadis mecmualarında da Hz. Peygamber'in fakirliğe ve fakirlere dair birçok açıklamasına yer verilmiştir (bk. Wensinck, *el-Mu'cem*, "fakr", "fakîr" md.leri).

Kur'an'da yer alan fakirlikle ilgili kelimeler maddî veya mânevî ihtiyaç anlamında kullanılmıştır. Mânevî mânada bütün insanlar fakir ve Allah'a muhtaç olup zengin olan yalnız Allah'tır. Bu anlamdaki fakrın insanın temel niteliklerinden biri olduğu hususunda görüş birliği vardır. Söz konusu âyetlerin çoğunda ise maddî anlamdaki fakirlik üzerinde durulmuş ve bununla ilgili hükümler konulmuştur. Buna göre fakirlik Allah'ın insanları imtihan ettiği yollardan biri olup sabredenler bu imtihanı kazanmış olurlar (el-Bakara 2/155). Zenginlerin mallarında ihtiyacından dolayı isteyen ve yoksulun belirli bir hakkı vardır (el-Meâric 70/24-25). Zekâtın kimlere verileceğini açıklayan bir âyette (et-Tevbe 9/60) sıralamanın başında fukarâ yer almaktadır (bk. **FAKİR**).

Hadislerde fakirlik konusu daha geniş olarak ele alınmıştır. Hz. Peygamber fakirliğin tabii olarak korkulan ve istenmeyen bir durum olduğuna işaret eder (*Müsned*, II, 231, 250, 410; İbn Mâce, "Veşâyâ", 4; Nesâî, "Veşâyâ", 1, "Zekât", 60). Bizzat kendisi fakirlik fitnesinin şerrinden Allah'a sığınmış (*Müsned*, VI, 57, 207; Ebû Dâvûd, "Edeb", 101; Nesâî, "İstî'âze", 14, 16, "Sehiv", 90), çevresindekilere de şu tavsiyede bulunmuştur: "Fakirlikten, kırlıktan, zilletten, kötülük etmekten ve ve kötülüğe uğramaktan Allah'a sığın" (*Müsned*, II, 540). Bununla birlikte Resûl-i Ekrem o günün güç şartları içinde yoksulluk sıkıntısı çekenlere sabır ve metanet tavsiye etmiş, iffetli ve onurlu yoksulları âhirette nâil olacakları üstün nimetlerin müjdeleriyle sevindirmiştir. Bu hadislerde fakirlerin zenginlerden

önce cennete gireceği, cennet ehlinin çoğunu dünyada fakirlik sıkıntısı çekenlerin oluşturacağı haber verilmiştir (*Müsned*, III, 224; IV, 443; Buhârî, "Bed'ü'l-halk", 8, "Rikâk", 16, 51; Müslim, "Zikir", 94). Bazı hadislerde ise fakirliğin ve zenginliğin dinî ve ahlâkî bakımdan hem faydaları hem de tehlikeleri bulunduğu belirtilmiş, insana görevini unutturan fakirlik yanından azgınlığa sürükleyen zenginliğe de dikkat çekilmiştir (Tirmizî, "Zühd", 3). Hz. Peygamber insanlar hakkında fakirlikten çok, zengin olup da benlik ve çıkar kavgalarına girenlerden kaygılandığını, geçmişteki bazı toplumların bu yüzden yıkılıp gittiğini ifade etmiştir (Buhârî, "Cizye", 1, "Megâzî", 13; Müslim, "Zühd", 6).

İlk dönem zâhidleri dünyayı kötüyüp fakrı zenginliğe tercih ederken bu konuda fakir sahâbîleri ve özellikle ashâb-ı Suffe'yi kendilerine örnek almışlardır. Fakirlerin zenginlerden önce cennete gireceğini ve cennet ehlinin çoğunu fakirlerin teşkil edeceğini ifade eden hadisler de ilk zâhidlerin yoksulluğu zenginliğe tercih etmelerinde etkili olmuştur. İlk dönem âbid ve zâhidleri fakirliği dinî kurtuluş için daha ihtiyatlı bir yol kabul etmekle birlikte zenginliği de kötületermişlerdir. Ancak zamanla fakrı aşırı derecede öven ve zenginliği yeren bazı zümreler ortaya çıkmıştır. Bu şekilde fakr ile sabır, zenginlikle şükür arasında bir bağ kurularak sabırlı fakirin şükreden zenginden daha faziletli olduğu ileri sürülmüştür. Fakat bunun aksini savunan sûfîler de olmuştur (Serrâc, s. 520; Hücvîrî, s. 25; Gazzâlî, II, 258; IV, 195).

Maddî anlamdaki fakrın zenginlikten üstün olduğu görüşünü benimseyen ilk sûfîler insanın Allah'a muhtaç olduğunu idrakinde olmasının mı (fakr ilallah), yoksa mânevî zenginliğin mi (istiğnâ bil-lâh) daha üstün olduğu konusunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Yahyâ b. Muâz er-Râzî, Ahmed b. Ebû'l-Havârî, Hâris el-Muhâsibî, Ebû'l-Abbâs İbn Atâ, Ruveym, Ebû'l-Hasan b. Şem'un ve Ebû Saïd'ı Ebû'l-Hayr gibi büyük sûfîler, mânevî zenginliğin kendini Allah'a karşı muhtaç bilme halinden daha üstün olduğunu söylemişlerdir. Bunlara göre zenginlik Allah'ın sıfatı olduğundan kulun sıfatı olan fakrdan daha üstündür. Diğer bir grup sûfî ise Allah'ın kendisine ganî, insanlara fakir sıfatını verdiğini (Fâtır 35/15) göz önüne alarak insana fakrın daha çok yakıştığını savunmuşlardır (Hücvîrî, s. 24-33). Aslında insanın kendisini Allah'tan başkasına muhtaç

bilmemesi anlamına gelen "istiğnâ bil-lâh" ile kendini mutlak olarak O'na muhtaç hissetmesi anlamına gelen "iftikâr ilallah" arasında fazla fark yoktur. Nitekim Cüneyd-i Bağdâdî, "Allah'a muhtaç olma hali sağlam olmayanın Allah ile müstağni olma hali de sağlam olmaz; bu iki halden biri olmadan öbürü tam olarak gerçekleşmez" demiştir. Ebû Bekir eş-Şiblî de fakrı, "Kulun Allah'tan başka hiçbir şeyle müstağni olmamasıdır" şeklinde tarif etmiştir (Kuşeyrî, s. 539, 545).

İlk sûfîler "yoksulluk" anlamına gelen fakr ile "Allah'a muhtaç olma" anlamına gelen fakrı birleştirerek bunu kendi meslekleri ve gayeleri haline getirmişlerdi. Onlara göre fakr (derişlik) Allah'a giden yol, fakir de (deriş) bu yolun yolcusudur. Tövbe, verâ, zühd, fakr, sabır, tevekkül, rızâ şeklinde sıralanan tasavvufî makamların dördüncüsü olarak fakr kabul edilmiştir (Serrâc, s. 68-81). Fakat fakr çok defa tasavvufî bir makam değil bir yol yahut metot olarak görülmüştür. Nitekim Müzeyyin, "Allah'a giden yollar yıldızlar kadar çoktur, bunların en iyisi fakrdır" derken bu hususa işaret etmiştir (Kuşeyrî, s. 544). Fakir de aynen sûfî gibi tarif edilmiştir. Sûfîler fakirin vasıfları ve uyması gereken kurallar üzerinde de durmuşlardır. Ebû'l-Hüseyn en-Nûrî'ye göre fakir maddî bir şey bulamadığı zaman şükûn ve huzur halinde olur, bulunca da onu başkalarına verir (a.g.e., s. 545, 548). Kendi kendine yettiğinden dilencilik yapmaz. Çünkü fakr Allah'ın kuluna emanet ettiği bir sırdır; kul dilencilik yaparak bu ilâhî sırrı ifşa etmemelidir (Gazzâlî, IV, 202, 205; Kuşeyrî, s. 539). Fakir almaktan çok vermeyi sevmeli, İbrâhim b. Edhem gibi el emeği ve alın teriyle geçinmeli, kazandığı malı da elinde tutmamalıdır. Gerçek fakir halinden şikâyet etmez, yoksulluğa razı olur, hatta ondan hoşlanır, fakir olduğu için Allah'a şükreder, böylece huyu ve davranışları güzelleşir. Kimseden bir şey istemez, bir beklentisi olmaz. Fakir olduğu için yakınmaz, sızlanmaz, hatta zenginmiş gibi görünmeye çalışır (Gazzâlî, IV, 201; Abdülkâdir-i Geylânî, *Ğunyetü't-tâlib*, II, 150). Zengin nasıl zenginliği nimet bilir ve onu korursa gerçek fakir de fakrı ilâhî bir lutf olarak görür ve onu korur. Nitekim bundan dolayı fakr, "fakr halinin sona ermesinden korkmaktır" diye tarif edilmiştir.

Sûfîler genellikle fakrı ikiye ayırırlar. Maddî varlığa sahip olmamak anlamındaki fakra şeklî (zâhirî) fakr derler. Fa-

kir bir şeye sahip olmadığı gibi sahip olmayı da istemez. Rüyasında Muhammed b. Vâsî'nin Mâlik b. Dînâr'dan biraz daha önce cennete girdiğini gören bir sûfî bunun sebebini birincisinin bir, ikincisinin iki gömleği oluşuyla açıklamıştır (Kuşeyrî, s. 549). Bu anlamda fakire "ehl-i tecrîd" ve "ehl-i terk" de denir. Tasavvufun sonraki dönemlerinde gerçek (bâtinî) fakr daha çok önem kazanmış, bunun yeni ve değişik yorumları yapılmıştır. Meselâ İbn Haffî (ö. 371/981) kötü huyları bırakıp iyi huy edinmeyi fakr saymıştı (a.g.e., s. 546). Sûfîler daha sonraki devirlerde fakr anlayışını fenâ ve kulluk anlayışıyla birleştirmişlerdir. Buna göre Allah mevlâ (rab), insan onun kulu; kulun sahip olduğu her şey mevlâsına aittir. Şu halde iyi bir kul mevlâsı karşısında hiçbir şeye sahip olmadığını yani fakir olduğunu idrak eder. Kul kendi varlığının gerçek sahibinin de mevlâsı olduğunun şuuru varınca fenâ mertebesine ulaşır. Fakr bu noktada tevhidin de en yüksek derecesi olarak ortaya çıkmaktadır. Sûfîler, "Fakr iki cihanda yüz karasıdır" şeklindeki yaygın ifadeyi, "Hiçbir şeye sahip olmayan sâlikin Allah'ta külliyyen fânî olmasıdır" diye yorumlamışlardır ki onlara göre gerçek fakr budur. Hadis olduğu söylenen, "Fakr kendisiyle övündüğüm bir şeydir" anlamındaki söz de fakrın bu yönünü dile getirir. Bu anlamdaki fakr sâlikin aslî yokluğa dönüp bir hiç olmasından ibarettir. "Fakr tamamlanınca geriye sadece Allah kalır" sözüyle sûfîler bu durumu kastederler (Baklî, s. 580; Kâşânî, s. 104; İbn Teymiyye, XI, 116). "Fakir Allah'tır"; "Fakir Allah'a muhtaç değildir" (Tehânevî, *Keşşâf*, "fakir" md.; Kuşeyrî, s. 546) sözleri de bu anlamda kullanılır. Zira sâlikin fakrın en ileri derecesine vararak Allah'ta fânî olmasıyla ikilik ortadan kalkacağından ikilikten gelen ihtiyaç da yok olur (İbnü'l-Arâbî, *el-Fütûhât*, II, 348; Câmî, s. 16-18, 21).

Zengine zengin olduğu için saygı gösterenin imanından çok şey kaybedeceğini söyleyen, zenginleri ölü, meclislerini de ölülerin meclisi sayan mutasavvıflar zenginliği öven hadisleri de gönül zenginliği olarak anlamışlardır (Kuşeyrî, s. 540, 544).

Serrâc, bir zümrenin fakrdan maksadının sadece yoksulluk ve züğürtlük olduğunu söylediğini, fakrın âdabını dikkate almadığını, bu zümrenin fakra takılıp kalmasının fakrın gerçeğini anlamasına perde teşkil ettiğini söyler (*el-Lüma*, s. 522). Sülemî de *Uşûlü'l-Melâmiyye*

ve *ğalaâtü's-şûfiyye* ile (s. 177-178) *Be-yânü zeleli'l-fukarâ* (s. 187) adlı risâlelerinde fakr ve fakir anlayışı hususunda düşünülen hatalara dikkati çekmiştir.

Fakr ve fakir terimleri, bazan önde gelen sûfilerin kabul edemeyecekleri kadar yanlış şekillerde yorumlanmıştır. Aristo geleneğine bağlı bir ahlâk anlayışının savunucusu olan filozof İbn Miskeveyh, dünya işlerinden uzak durmayı fazilete engel olduğu gerekçesiyle en büyük reziletlerden biri sayar ve, "Bu yüzden zâhidleri yerdik" der (*Tehzîbü'l-ahlâk*, s. 107, 147). Râgib el-İsfahânî de mutasavvî olduklarını ileri sürerek dünya işlerini bırakanların kaçınılmaz olarak başkalarının kazançlarıyla geçinmek zorunda kalacaklarına, bunun da ahlâken kabul edilebilir bir durum olmadığına işaret eder (*ez-Zer'â ilâ mekârimi's-şerf'a*, s. 266-268). Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî ve Takıyyüddin İbn Teymiyye gibi Selefî âlimler de sûfilerin fakrı zenginlikten üstün tutmalarını tenkit etmişlerdir. İbnü'l-Cevzî'ye göre servetin miktarı yerine servet biriktirmedeki niyete ve bunun ne şekilde kullanıldığına bakmak gerekir (*Telbîsü İblîs*, s. 170-177). İbn Teymiyye, Kur'an ve Sünnet'te fakr kavramının dar ve zâhirî anlamda ganînin zıddı olarak kullanıldığını, tasavvufun ilerlemiş dönemlerinde bu kavrama yüklenmiş olan anlamlarla ilişkisi bulunmadığını ileri sürer. Ona göre zengin ile fakirden hangisinin daha üstün olduğu yolundaki sorunun cevabı, hangisi takvâda daha ileri ise onun üstün olduğu şeklindedir (*Mecmû'ü fetâvâ*, XI, 20-21, 119, 122-123). Bu sözler aslında sûfilerin takvâ anlayışından farklı bir görüşü içermemektedir. İbn Teymiyye, bazı mutasavvıfların ashâb-ı Suffe'nin durumunu delil göstererek sabreden fakirin şükreden zenginden daha üstün olduğu tarzındaki görüşlerine de katılmaz. Zira ashabın en faziletliileri aşere-i mübeşşere'dir ve bunlardan sadece Sa'd b. Ebû Vakkâs ehl-i Suffe'dendir (*a.g.e.*, XI, 44, 56-57). Ancak, "İnsanların en üstünü oldukları tartışmasız olan peygamberlerden bir kısmının hayli zengin olduğu da bilinmektedir" (*a.g.e.*, XI, 68-69, 120-121, 127-128) derken peygamberlerin büyük çoğunluğunun fakir olduğunu göz ardı eder. Ayrıca çok varlıklı sûfiler de vardır. Öte yandan Mevlânâ, "Dünya mal mülk, altın ve kadın değil Allah'ı unutmaktır" diyerek tasavvufun maddî zenginliği asla reddetmediğini özellikle vurgulamıştır (ayrıca bk. DERVİŞ).

BİBLİYOGRAFYA:

Ebû'l-Bekâ, *Külliyât*, "fakr" md.; Tehânevî, *Keşşâf*, "fakîr" md.; *Tâcü'l-'arûs*, "fkr" md.; Wensinck, *el-Mu'cem*, "fakr", "fakîr" md.leri; M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "fakr", "fakîr" md.leri; *el-Mu'cemü's-şûfî*, s. 884-887; *Müsned*, II, 231, 250, 410, 540; III, 224; IV, 443; VI, 57, 207; Buhârî, "Bed'ü'l-halk", 8, "Rikâk", 16, 51, "Cizye", 1, "Megâzî", 13; Müslim, "Zikir", 94, "Zühd", 6; Ebû Dâvud, "Edeb", 101; İbn Mâce, "Veşâyâ", 4; Tirmizî, "Zühd", 3; Nesâî, "İstî'aze", 14, 16, "Sehiv", 90, "Veşâyâ", 1, "Zekât", 60; Hâris el-Muhâsibî, *er-Ri'âye*, Kahire 1970, s. 356; Serrâc, *el-Lüma*, s. 68-81, 95-97, 520, 522; Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s. 95-97; Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-kuḫlâb*, Kahire 1961, II, 394-423; İbn Miskeveyh, *Tehzîbü'l-ahlâk*, s. 107-147; Mâveridî, *Edebü'd-dün-yâ ve'd-dîn*, Kahire 1963, s. 212-220; İbn Hazm, *el-Faḫḫ*, V, 27; Beyhâkî, *ez-Zühdü'l-kebîr* (nşr. Âmir Ahmed Haydar), Beyrut 1408/1987, s. 63; Kuşeyrî, *er-Risâle*, Kahire 1966, s. 536-549; Hüvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, Tahrân 1338, s. 21, 24-33, 65, 99; Herevî, *Menâzil*, s. 28; Râgib el-İsfahânî, *ez-Zer'â ilâ mekârimi's-şerf'a*, Beyrut 1400/1980, s. 266-268; Gazzâlî, *İhyâ*, II, 258; IV, 185-238; Abdülkâdir-i Geylânî, *Gun-yetü't-tâlib*, Beyrut 1988, II, 48-54, 148-152; a.mlf., *Fütûḫü'l-ğayb*, Kahire 1370, s. 70; İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, Kahire 1959, s. 170-177; Sühreverdî, *Avârifü'l-ma'ârif*, Beyrut 1966, s. 494-496; Bakîf, *Şerḫ-i Şaḫiyyât*, s. 580; İbnü'l-Arabî, *el-Fütûḫât*, Kahire 1292, II, 170, 348, III, 460; a.mlf., *Fuṣûṣ* (Afîfî), s. 56, 105; Mevlânâ, *Mesnevî*, I, 134-173; Nevevî, *Şerḫü'l-Müslim*, XVII, 52; İbn Teymiyye, *Mecmû'ü fetâvâ*, XI, 1-128; Kâşânî, *İstîlâḫâtü's-şûfiyye*, s. 104; Lisânüddin, *Ravzatü't-ta'rif* (nşr. Muhammed el-Kettânî), Beyrut 1970, II, 477; İbn Kunfûz, *Ünsü'l-fakîr ve 'izzü'l-fakîr*, Rabat 1965; Câmî, *Nefehât*, Tahrân 1336, s. 10-12, 16-18, 21; Sülemî, *Ṭabaḫât*, s. 560; a.mlf., *Uṣûlü'l-Melâmiyye ve ğalaâtü's-şûfiyye*, Kahire 1985, s. 177-178, 187; a.mlf., *Be-yânü zeleli'l-fukarâ* (nşr. Süleyman Ateş, Tasavvufun Ana İlkeleri: Sülemî'nin Risâleleri içinde), Ankara 1981, s. 187-207; Ankaravî, *Minḥacü'l-fukarâ*, Bulak 1256, s. 12-14; Şemseddin Ahmed, *İstîlâḫâtü's-şûfiyye*, Leknev 1904, s. 32-33; Bursalî Mehmed Tâhir, *Nazar-ı İslâm'da Fakr*, İstanbul 1330; Hasan Lutfî Şuşut, *Fakir Sözleri*, İstanbul 1958; Kâsım Ganî, *Târîḫ-i Taṣavvuf der İrân*, Tahrân 1340, s. 275, 283, 516; Afîfî, *et-Taṣavvuf: şeretü'n-rûhiyye fi'l-İslâm*, Kahire 1963, s. 273-276; Reynold A. Nicholson, *Fi't-Taṣavvufi'l-İslâmî ve târîḫih* (trc. Ebû'l-Alâ el-Afîfî), Beyrut 1969, s. 53, 65; Schimmel, *Tasavvufun Boyutları*, s. 122-124.

SÜLEYMAN ULUDAĞ

FAL

(الفال)

Çeşitli tekniklerle gelecekte
ve bilinmeyenlerden haber verme,
gizli kişilik özelliklerini
ortaya çıkarma sanatı.

Arapça'da fâl (fe'l) "uğur ve uğurlu şeyleri gösteren simge" anlamına gelir. Batı dillerinde umumiyetle "gelecekte haber verme (kehanet)" anlamındaki Grek-

çe manteia (İngilizce'de mancy, Fransızca'da mance) ekiyle yapılan ve fal türlerine göre değişen kelimeler kullanılmaktadır (geomancy = toprak falı; ornithomancy = kuş falı gibi).

İnsanoğlu tarih boyunca gerek kendisiyle gerek çevresiyle ilgili bilinmezleri anlayıp keşfetmeye, istikbalin neler getireceğini önceden öğrenmeye ve böylece kendi kaderine hükmetmeye çalışmıştır. Şüphesiz bunda esrarengize ve meçhule karşı olan merak ve tecessüs duygusunun da büyük payı vardır. Bir bakıma her şekle bir mâna verme ve her davranışa bir anlam yükleme insanın yapısından gelen bir özelliktir. İnsanın bilinmezi ve esrarengiz olanı keşfetmek için çeşitli yöntemler kullandığı bilinmektedir. Zaman içinde onun bu ihtiyacını karşılamak üzere bu işi meslek edinenler çıkmış ve bunlar toplumda büyük itibar görmüşlerdir. Kâhin, sihirbaz, büyücü, şifacı, falcı ve bakıcı gibi isimlerle anılan bu kişiler mistik sezgi gücüne dayanarak, görünmez varlıklarla temasa geçerek, yahut tabiatdaki bazı varlık ve nesnelerin durum ve davranışlarını yorumlayarak bu konuda söz sahibi olduklarını iddia etmişlerdir. Normal insanlar için meçhul sayılanı anlamaya ve deşifre etmeye, böylece ona hükmetmeye çalışan bu kişilerin iddiası ne olursa olsun alanları ve yöntemleri arasındaki benzerlikten dolayı bu meslekleri ifade eden kavramlar çok defa birbirini yerine kullanılmaktadır. Meselâ Batı dillerinde fal, kehanet ve bakıcılık "divination" kelimesiyle ifade edilmektedir. Ancak yine de falcılık, kehanet, büyücülük, bakıcılık ve sihirbazlık arasında farklar vardır.

Fal genelde ya bazı alet ve vasıtalarla ya da bazı yöntemlerle tahminlerde bulunma, içinde bulunulan zamanla ve gelecekle ilgili yorumlar yapma işidir. Kehanet ve bakıcılıkla ortak yönleri varsa da fal özü itibarıyla farklıdır. Çünkü kehanet ve onun özel bir şekli olan bakıcılık cinler yardımıyla veya özel yeteneklerle (bakış, sezgi vb.) icra edilir. Bu bakımdan falcı kâhin ve bakıcıdan farklıdır. Kâhin (şaman), riyâzet sırasında aç kalıp kendinden geçtiği ve vecde ulaştığı durumlarda gözle görülmeyen varlıklardan özel olarak bilgi aldığını iddia eder. Bakıcı kâhinlerin göz yeteneği gelişmiş bir sınıftır; ateşe, suya, yağa ve diğer bazı şeylere bakarak açıklamalar yapar. Falcı da bazı şeylere bakar, belirli işlemler yapar, özel alet ve vasıtalar kullanır; ancak onun farklı bir yeteneği ve uymak